

Національна академія наук України
Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка

На правах рукопису

ЛУЦИШИН Олена Богданівна

**КАТЕГОРІЯ “ЛІТЕРАТУРНИЙ РОЗВИТОК”
У НАУКОВОМУ ТРАКТУВАННІ ІВАНА ФРАНКА**

Спеціальність: 10.01.06 — Теорія літератури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 1997

Робота виконана у Відділі теорії літератури Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук Г.М.Сивокінь.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор Р.Т.Гром'як,
кандидат філологічних наук Н.М.Гаєвська

Провідна організація: Кіровоградський державний педагогічний інститут ім.В.В.Винниченка

Захист відбудеться « 27 » травня 1997р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 01.24.02 при Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України за адресою: 252601, м.Київ, вул.М.Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України.

Автореферат розісланий « 22 » квітня 1997р.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради

д.ф.н. Сулима М.М.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00753564 (U)

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Зміни літератури як системи, що існує в просторі і часі, як явища духовного освоєння світу не викликають сумніву. По-різному лише трактують їх, характеризуючи джерела літературного розвитку, його напрям і динаміку, критерії прогресу та регресу, взаємодію літератури з іншими системами (морально-етичною, естетичною, філософською, науковою, соціальною, економічною, ідеологічною, історичною). Численні літературознавчі школи (культурно-історична, порівняльно-історична, міфологічна, психологічна та ін.) виробили своєрідне бачення проблеми літературного розвитку, яке в кінцевому підсумку визначалось вибором методологій.

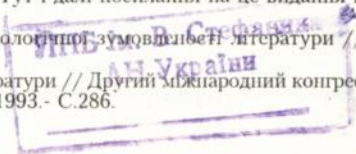
І.Франко, як і кожен вчений, належить своїй епосі. У той час, коли історики багатьох розвинутих національних літератур досліджували закономірності літературного процесу, українській літературі взагалі відмовляли у праві на самостійне і самоцінне існування, приписуючи їй вторинність і провінціалізм; Франко одним з перших в Україні створив наукову концепцію розвитку української літератури, самобутньої та оригінальної, розглядаючи її в широкому міжнародному контексті. Спрямованість на вивчення саме українського літературного процесу і врахування національної специфіки літературного розвитку роблять Франкову методологію цікавою і по-своєму актуальною для сучасних дослідників.

Франко писав: "Історія назавсігди останеться таким будинком, котрий кожде нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб і власних поглядів"¹ (45, 77). Не всі Франкові оцінки літературних явищ витримали перевірку часом, але його методологія, що увібрала в себе кращі досягнення європейської думки, поза всяким сумнівом заслуговує детального аналізу і дотепер не втратила свого значення. Як зауважує І.Фізер, "критичні твердження І.Франка є вагомою частиною історії української критичної думки, зате його критичний спосіб висновків був і лишається одним із універсальних варіантів епістемології (гносеології) літературознавства"². Не можна також не погодитися з І.Денисюком, який вважає, що при теперішній ферментації методологічної думки в історіографії письменства заслуговує на увагу Франкова концепція національної літератури: "У ній найповніше виявилось пізніше гасло Є.Маланюка - національного генія треба оцінювати з національних позицій, тобто студіювати й оцінювати літературу з точки зору її специфіки, яка скристалізувалася в певних умовах і яка виконує свою національну місію"³. Ці ж засади слід використати для належного поцінування не тільки художньої творчості І.Франка, а й його

¹ Франко І.Я. Збір. творів: В 50 т. - К., 1976-1986. Тут і далі посилання на це видання в тексті із зазначенням тому і сторінки.

² Фізер І. Іван Франко: від соціологічної до психологічної зумовленості літератури // Слово і час. - 1993. - 5. - С.58.

³ Денисюк І. Франкова концепція національної літератури // Другий міжнародний конгрес українців. Доп. і повід. Літературознавство. - Львів, 1993. - С.286.

наукового, зокрема літературознавчого доробку. Якнайбільш доречні тут слова самого вченого: "Річ кожного наступника - віднайти в праці попередника зерна правди і розвивати їх далі" (34,485).

Стан наукової розробки. Концепція літературного розвитку у трактуванні І.Франка як теоретично-методологічна проблема ще не була предметом спеціального дослідження. Тим часом вона буквально "пронизує" всю творчість вченого як критика, теоретика та історика літератури. Кожна з цих граней Франкових літературознавчих зацікавлень була в центрі уваги багатьох дослідників. Статті та монографії, присвячені літературно-естетичним поглядам І.Франка, при певному намаганні авторів охопити чимало аспектів цієї проблеми розв'язували її лише частково. Це стосується праць М.Бернштейна, А.Брагинця, М.Возняка, О.Дея, І.Дорошенка, М.Пархоменка, В.Передерія, В.Поважної, І.Стебуна, Л.Фалендиша, П.Яременка та ін. П.Волинський, М.Комишанченко, М.Матвійчук вивчали літературознавчу методологію Франка. П.Федченко торкнувся проблеми художнього прогресу в інтерпретації вченого, окресливши шляхи її дослідження. Серед новіших праць монографічного характеру слід відзначити книжки Ф.Пустової "Іван Франко - теоретик літератури", "Іван Франко - історик української літератури", А.Войтюка "Літературознавчі концепції Івана Франка", Л.Скушейка "Іван Франко про творчу індивідуальність письменника", Т.Гундорової "Франко - не Каменярь". Окремі висловлювання авторів, які так чи інакше стосуються літературного розвитку як наукової проблеми І.Франка, очевидно, не вичерпують її. При певній дискусійності цієї проблеми, на нашу думку, найбільш плідним є підхід, де враховується еволюція поглядів І.Франка, а також суперечності між його науковою методологією та критичною практикою.

Мета і завдання дисертації - осмислити Франкову концепцію літературного розвитку, окреслити її місце в філологічній науці другої пол. XIX - поч. XX ст.; дослідити, як розумів І.Франко поступ літератури взагалі і національного письменства зокрема. Коли і чому звертався він до цієї теми? Чи є літературний прогрес як такий і як він виявляється в українській літературі? Чи це різка якісна зміна, чи еволюція? Які чинники, з погляду вченого, впливають на літературний розвиток і в якій формі він існує? Як розв'язати проблему критеріїв у трактуванні літературного розвитку?

Що взяв вчений у розумінні літературного розвитку з культурно-історичної та інших літературознавчих шкіл, а що вніс нового? Яке значення мали його методологічні розробки для теоретичної думки того часу? Таке загалом коло питань, які виникли - як мета цієї дисертації - у процесі дослідження.

Наукова новизна роботи полягає насамперед у тому, що вперше осмислюється літературознавча методологія І.Франка у ракурсі проблеми літературного розвитку. Аналізується теоретичне обґрунтування вченим категорій "літературний розвиток", "прогрес, регрес в літературі", "національна

література", "національний письменник", "літературне покоління", "літературний рух" та ін. Під цим кутом зору висвітлюються раніше досліджувані у вітчизняному франкознавстві проблеми (періодизації літературного процесу, співвідношення національного й загальнолюдського, традицій і новаторства, настигності у розвитку літератури, природи та функцій письменства в його еволюції тощо).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці з проблем художнього прогресу, франкознавчі роботи, які у той чи інший спосіб стосуються досліджуваної проблеми. Дисертантка поклала в основу вивчення означеної в назві роботи теми - аналітичний підхід до відповідних текстів І.Франка і систематизацію практично всіх його висловлювань, положень і тез, що цієї теми стосуються.

Предметом вивчення стали, головним чином, історико- та теоретико- літературні праці І.Франка узагальнюючого характеру. Крім того, Франкова концепція літературного розвитку закладена в методології його критичних оглядів, рецензій та фольклорних розвідок.

Практичне значення дисертації. Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії української літератури, літературної критики, теорії літератури, в лекційних курсах і спецкурсах для студентів-філологів. Робота розширює уявлення про своєрідність методології І.Франка в контексті теоретичної думки другої пол. XIX - поч. XX ст.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу теорії літератури Інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України. За матеріалами дослідження опубліковано та підготовано до друку брошуру та статті, які названі в авторефераті. Основні положення дисертації лягли також в основу доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції "Іван Франко - письменник, мислитель, громадянин" (Львів, 1996).

Структура дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків і бібліографії.

Зміст роботи

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, її наукове спрямування та освітньо-практичне значення, характеризується стан вивченості проблеми, визначаються мета і завдання роботи.

У методології І.Франка категорія "літературний розвиток" знайшла не лише теоретичне обґрунтування, а й безпосереднє практичне застосування. Погляди вченого на розвиток, прогрес, регрес в літературі пройшли складну еволюцію, зрештою - сформувалися в цілісну концепцію. Його методологія розвивалась у двох напрямках: відносно себе самої, відкидаючи застарілі твердження, і відносно предмета дослідження, звіряючи свої ідеї з реальними

досягненнями національної та світової літератур. Поворотним пунктом в еволюції світогляду теоретика була середина 90-х років XIX ст., бо саме тоді відбулася своєрідна переоцінка цінностей, кристалізація і стабілізація його філософсько-громадських поглядів (від соціалізму до націонал-лібералізму), які становили певне ідейне тло для його літературознавчих концепцій.

Розділ 1

Загальнометодологічні основи трактування I. Франком категорії “літературний розвиток”

Проблема розвитку в загальнофілософському плані цікавила I. Франка протягом багатьох років. Суто філософські погляди вченого тісно перепліталися з суспільно-політичними, соціологічними, етичними, естетичними і, безперечно, з часом зазнавали змін. Дослідник розглядав усі явища історії у площині загальної еволюції (розвитку), де поступ вперед є головним, первісним і нормальним явищем (проявом-складником), а рух назад (дегенерація) - підрядним, пізнішим і хворобливим. Він вважав помилковим як механічне перенесення законів природи на суспільні процеси, так і цілковите ігнорування еволюційної теорії суспільними науками. В категорії “поступ” Франко бачив такі складники: перший вказував на змінність досліджуваної системи, а другий - на вектор змін: “друге не таке певне, більше питання, ніж твердження: чи змінється на ліпше, чи на гірше?” (45,302).

Якщо у ранніх працях під впливом позитивізму і марксизму вчений зосереджував увагу на ролі економіки, науки в розвитку людства, то в 900-х роках він шукав головну підвалину поступу в морально-етичній сфері. Корекції зазнавали погляди I. Франка на рушійні сили історії. Зневірившись у масових рухах і сучасному йому інтернаціоналізмі, він під впливом індивідуалізму кінця XIX - поч. XX ст. в найвужчому (особа) і найширшому суспільному (нація) значенні виходитиме з особи та нації як основи будь-якого поступу. Дослідник дотримувався еволюційного погляду на історію, заперечуючи її стрибкоподібний рух, враховував і матеріальні, і духовні чинники прогресу людської цивілізації, вберіг свою концепцію від впливів грубого соціологізму.

У статті “З галузі науки і літератури” (1891) автор в соціологічному плані трактує прогрес науки й літератури. Досягненнями XIX ст. в еволюційному розвитку людства були, за його визначенням, індивідуалізм і соціалізм - усунілення на основі широкого і всебічного розвитку особистості. Франко робить висновок: в науці та літературі справжній прогрес лише там, де гармонійно поєднані індивідуальне і соціальне, тільки тоді постають у літературі твори “надійної тривкості і вартості”. Міркування про природу прогресу в цілому давали вченому підстави стверджувати, що кожна видатна особистість, усі творчі сили XIX ст. свідомо чи несвідомо діяли у

напрямі пошуків цих факторів.

Проблема літературного розвитку і її складові (питання про прогрес чи регрес у літературі, їх джерела, стимули, особливості, динаміку тощо) тісно пов'язані з методологією вивчення історії літератури, бо саме з перспективи можна досягнути її еволюцію, хоч і критика дає деякі уявлення про зміни в письменстві, особливо про становлення творчих особистостей. Франко був переконаний: правильно трактована історія літератури може запобігти застою у письменстві. Виходячи з цих позицій, вчений, у зв'язку з дослідженням виникнення й еволюції історії літератури як науки, звернувся до теоретичного обґрунтування вивчення літературного розвитку. Уміння історика об'єктивно подати цілісний розвиток літератури давало б можливість осмислити і закономірності минулого, і основні напрямки сучасної еволюції письменства та його перспективи. Історичний підхід до літератури, де кожне явище трактувалось у розвитку як наслідок співдії певних чинників, за концепцією дослідника, допомагав би уникати шаблонів, формул, наслідувантєпових ознак застою.

Характеризуючи три етапи розвитку науки про літературу (бібліографічний, біографічний та культурно-історичний), Франко розглядав їх як методи дослідження, котрі еволюціонували від простого фіксування найбільшої кількості творів, вивчення біографії митця до врахування всіх факторів, що впливають на зміну духовного життя. Саме така осяжність і об'єктивність літературознавчого аналізу, на думку вченого, мала сприяти позитивним змінам у самій літературі.

Бібліографічний та біографічний методи Франко вважав необхідними для літературознавчого дослідження, але лише допоміжними для головного-літературно-історичного та психологічного. Теоретик дотримувався думки, за якою культурно-історичний напрям найбільш відповідає вимогам наукового вивчення письменства, бо "всю свою методу опирає на широко зачеркненим понятті розвою" (41,38).

Безперечно, генеза Франкової методології у трактуванні категорії "літературний розвиток" - у рамках культурно-історичної школи. Вченому імпонувало тут чітке причинно-наслідкове вивчення літературних явищ, взятє від позитивізму намагання охопити і систематизувати якнайбільше фактів. Літературний розвиток виступав не як самодостатнє явище, а як фактор, ув'язаний у ланцюг загальнокультурного, історичного буття нації і навіть ширше - людської цивілізації.

Таким чином, І.Франко, виходячи з основних положень культурно-історичної школи, у трактуванні джерел літературного розвитку наголошував на зовнішніх виявах еволюції письменства, беручи до уваги синхронний та діахронний зрізи міжнародних зв'язків, економічні, політичні, ідеологічні рушії літературного поступу.

Ранній Франко перебував під значним впливом позитивізму, російської "реальної" критики, поглядів на літературу Е.Золя. Проте він ніколи не

ставив письменство у пряму залежність від інших сфер людської діяльності: взаємодія відбувалася опосередковано через духовне життя, через культуру. Погляди теоретика еволюціонували в бік все більшого визнання відносної (і ніколи - абсолютної) самостійності літературного розвитку. На відміну від І.Тена Франко не обмежував мету дослідження встановленням причинного зв'язку між твором і умовами його виникнення, а враховував активну роль творчої індивідуальності в літературному процесі, пропонував істориків письменства діяти до "живого, движучого" змісту творів, бачити за кожним словом та формою "живих людей з їх чуттями, радіощами і терпіннями, змаганнями і розчаруваннями" (41,36). Така позиція вченого - не що інше, як визнання за гуманізмом одного з найістотніших факторів літературного поступу.

Франка не задовольняв методологічний підхід, за яким літературний розвиток уявлявся як еволюція абстрактно виведеної ідеї краси. Він критикував антиісторизм досліджень, де на літературні явища попередніх епох переносились естетичні критерії епох наступних. Для теоретика єдино прийнятним був метод культурно-історичної школи, яка трактувала історію людства як наслідок організації людської одиниці і громад, "вплив індивідуальної та соціальної фізіології і психології", а духовне життя одиниці, нації, людства - як результат усього світового розвою. Щоб зрозуміти літературний розвиток з усією глибиною і різноманітністю виявів, досягнути закони його прогресу, застою і регресу, слід вивчити матеріальне підґрунтя духовного життя, розмаїття та суперечність усіх явищ, де стикаються особисті, громадські, суспільні та державні інтереси, які певним чином впливають на піднесення людського духу, забарвлюють творчість, формують смак, уподобання, духовні ідеали.

Методологія культурно-історичної школи, на думку І.Франка, найбільш відповідала українській літературній ситуації, де особи великих письменників "не заслонюють перед нашими очима дрібних, а важних моментів розвою загалу нашої інтелігенції і нашого народу" (41,7). У працях з історії української літератури своїх попередників та сучасників дослідник передусім звертав увагу на методологію досліджень, зокрема на способи висвітлення в цих роботах проблеми літературного розвитку.

Загальний літературний прогрес Франко пов'язував з проблемою творчої еволюції митців, - по відношенню як до попередників (традиції, новаторство, епігонство), так і до самих себе (діалектика саморозвитку). Теоретик послідовно обґрунтовував у своїх студіях головний методологічний принцип культурно-історичної школи та переваги порівняльного методу дослідження, що надавав ідеї літературного розвитку наукової переконливості. Зразком блискучого застосування порівняльного методу йому служили праці М.Драгоманова, О.Веселовського, Т.Бенфея. Для Франкової концепції літературного розвитку методи інших шкіл (зокрема антропологічної та міграційної) були прийнятні, але кожен у межах свого застосування.

Дослідник наблизився до сучасного розуміння художнього прогресу як естетичного збагачення, де творча спадщина є його реальним результатом. Крім того, Франка як теоретика цікавили закономірності літературної еволюції, тому він доводив необхідність дослідження літературного розвитку в усій повноті його виявів. Вивчення мандрівних ідей, сюжетів та літературних форм, перехрещення різноманітних впливів, їх національних модифікацій - це ті перспективи, які відкривала для історії літератури культурно-історична школа. Їх значення вчений вбачав передусім у поглибленні та розширенні поняття розвою духовного життя. Порівняльно-історичний метод надавав дослідникові великі можливості у вивченні способів поширення в світі літературних напрямів. Історик літератури, згідно з міркуваннями теоретика, повинен відрізнити в кожній національній літературі місцеве, оригінальне, своєрідне (національне) від чужого, запозиченого у процесі тривалих міжнародних контактів. Ученому вдалось певним чином подолати вузькість теорії "запозичень", обмеженість компаративізму XIX ст. і прийти до розуміння того, що справжнім джерелом літературного прогресу є взаємовпливи та взаємодія духовних течій у розвитку культури різних народів.

У художній та літературознавчій концепціях І.Франка з часом дедалі більшої ваги набувала проблема творчої індивідуальності письменника. Вчений підкреслював: історик письменства не повинен обмежуватися лише змалюванням культурного тла, бо "все ж таки історію літератури творять визначні, творчі одиниці, що підносяться духом понад загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою" (40,18). Таким чином, у Франковій концепції літературного розвитку, з одного боку, митець є "продуктом" середовища, а з іншого - його активним творцем. І хоча Франко критикував Г.Брандеса, котрий стверджував, що видатні особи силою власного генія перетворюють своє середовище, хоч називав застарілими суб'єктивізм Т.Карлейля з його "культу героїв", проте серед завдань історика літератури він, керуючись ідеєю розвитку, акцентував увагу на змалюванні ролі видатних постатей, у творчості яких видно "зароди будучих паростей".

Включити літературне явище у ланцюг людського розвитку, за Франком, дослідник зможе, знайшовши головні мотиви, які викликали такий вираз, констатувавши резонанс твору в сучасній йому суспільності та "звучання" в майбутньому. Вчений не тільки застосовував функціональний підхід до вивчення літературних явищ, а й поєднав (правда, з перевагою першого) генералізуючий та індивідуалізуючий, за висловом О.Бушміна, методи в пошуку рушійних сил літературної еволюції. Франко сам писав, що застосовує метод історичний і психологічний. І.Фізер схильний вбачати еволюцію поглядів вченого в напрямку від соціології до психології, зазначаючи, разом з тим, суттєві розходження між науковою методологією Франка та його критичною практикою. На відміну від прихильників Ш.О.Сент-Бева й І.Тена, що акцентували увагу на зовнішніх фактах біографії митця, на впливі середовища, та Е.Золя, котрий шукав джерела своєрідності

таланту в психічних особливостях письменника, Франко трактував художника слова як людину з "поетичною вдачею", розкриваючи неовторність авторського "я", тим самим визнаючи істотну роль внутрішніх чинників літературної еволюції.

Літературний поступ вчений пов'язував із здобутками і перспективами нової індуктивної естетики, яка, допомагаючи широким масам зрозуміти процес літературної творчості і його результати, оживляла інтерес до самої творчості, любов і пошану до "високої функції людського духу", сприяла вдосконаленню поетичної техніки митців, була для них "джерелом поучення", остереігаючи від шкідливих збочень, даючи ключ для розрізнення справжніх митців від дилетантів та віртуозів форми. Визнаючи роль підсвідомості в процесі літературної творчості, теоретик тим самим трактував індивідуальність митця, його психічний досвід як джерело літературного поступу.

Франко не обмежував себе рамками жодного критичного чи історико-літературного методу, змінюючи методіку студій відповідно до предмету досліджень. Літературний розвиток вчений розглядав у складній системі методології літературознавства, кожна з галузей якого вивчала певні аспекти літературної еволюції специфічними методами. Вибір літературознавцями вдалої методології дослідження, на його думку, сприяв еволюції письменства. Постулати культурно-історичної та порівняльно-історичної шкіл лягли в основу Франкового розуміння категорії "літературний розвиток", хоч у розкритті джерел літературної еволюції він послуговувався, як допоміжними, філологічним, бібліографічним, біографічним методами. Думка теоретика еволюціонувала від соціологізму до психологізму, але незмінним залишався еволюційний підхід до явищ літератури. Історики письменства у трактуванні вченого аналізували зовнішні джерела літературного розвитку, для них визначальним був історичний метод. Естетики та критики з'ясовували внутрішні джерела еволюції письменства за допомогою естетичного та психологічного методів.

Розділ 2

Український літературний розвиток як теоретична концепція І.Франка

Франкова концепція літературного розвитку стосовно національного письменства та словесності остаточно сформувалася в 90-х роках XIX ст., хоча вже у ранніх роботах він з'ясовував місце і функції письменства у суспільному житті, зв'язок літератури з суспільно-економічними явищами, політикою, з розвитком освіти, науки, культури. Думка вченого оберталася довкола широкого кола проблем, серед яких - вибір оптимальної методології для дослідження саме українського літературного процесу, визначення національних особливостей письменства, джерел та динаміки його розвитку,

періодизації та обсягу літературної спадщини, взаємодії традицій і новаторства, національного та загальнолюдського, трактування понять "національна література", "національний письменник", "літературний рух", "покоління" та ін. Методологія вченого була активно спрямована на дослідження українського літературного процесу та його особливостей.

Застосувавши методологічний постулат культурно-історичної школи про вплив середовища на національне світосприйняття, відповідно - і на характер літературної творчості, Франко обстоював думку про одвічний духовний зв'язок українського народу з природою краю. Основою для цілісного трактування усієї української літератури від найдавніших часів до сучасності дослідникові служив фольклор, бо саме народна творчість, за його концепцією, найкраще виражала особливості національного світосприйняття і зазнавала найменших змін з часом. Вихідною у теоретика була теза про одноцільність і неперервність літературної традиції. Європейська літературознавча методологія, зокрема порівняльний аналіз, слугувала вченому у визначенні специфіки національного письменства. Франко трактував літературну еволюцію як тісну взаємодію та поступове зближення усної і писемної традиції, що давало ключ для розкриття своєрідності розвою національного письменства.

Еволюційний підхід до історії літератури позначився на Франковій періодизації її. Основою поділу на три епохи (староруську, середньоруську та новочасну, або русько-українську) послужив огляд особливостей, "досвід глибоких, кермуючих течій, котрі надали їй такий чи інший характер в кожній епосі" (41,40). Учений простежив, як поступово епоха панування традиційності, літературного шаблону, імперсональних творів, візантійських впливів (від часів Київської Русі до першої половини XVI ст.) змінювалась (з другої половини XVI до кінця XVIII ст.) періодом послаблення скутості традиційми, посилення самосвідомості письменників. Розвиток освіти спричиняв розширення читачької аудиторії, формувалася літературна мова, відмінна від книжної, розвивались нові літературні жанри. Визначальними рисами третьої епохи, за Франком, були панування живої народної мови в літературі, а також її демократизм, "мужилолюбство", оригінальність та світський характер.

Явища нової української літератури (третья епоха) дослідник розглядав з позиції співвідношення традицій і новаторства. "Енеїду" І.Котляревського він трактував як продовження традицій українських віршів XVIII ст. і одночасно як новаторський твір, де поєдналися щира любов до батьківщини та народу, бездоганно чиста народна мова і глибокий гуманізм. Саме гуманізм, започаткований ще у творчості Г.Сковороди, став, на думку вченого, домінантою нової української літератури.

Характеризуючи закономірності літературного розвитку третьої епохи, Франко означав їх термінами "національна література", "національний письменник", "літературний рух", "покоління" та ін. Національна література-

вживі колективної духовної праці, що відповідає певному рівню суспільної свідомості. Національний письменник, у його концепції, повинен по змозі відповідати цьому рівню, потребам суспільності, бути суголосним з національним розвитком. Літературний рух є не лише об'єктивним процесом, що охоплює видання творів, дискусії письменників та ряд інших фактів літературного життя, а й умовою, тим чинником, котрий дає поштовх для подальшого розвитку письменства, впливає на творчість одиниць, формує її, є поживним "субстратом" для митців. Покоління, за Франком, - не просто означення часу вступу на літературне чи громадське поле діяльності, а духовна течія з виразним обличчям і "провідником". Крім того, вчений розглядав літературні генерації у загальноприйнятому тлумаченні - за десятиліттями, за хронологією. Він визначав не лише відмінні риси, протистояння поколінь, а й їх наступність, зокрема в галузі форми, техніки, тематики, проблематики, ідеології і т.ін.

Еволюція літературних напрямів та зміна поколінь як природні процеси загального літературного поступу у Франковій теоретичній концепції мали багато дотичних точок: зміною поколінь він пояснював розвиток літературних напрямів і, навпаки, - літературні напрями впливали на формування поколінь. Якісні показники літературної еволюції (напряму) та хронологічні константи (покоління) взаємно доповнювали одне одного. На основі тонкого аналізу провідних рис генерації "Молодої України", порівняння творчої манери прозаїків старшого та молодшого поколінь ("епіків" і "ліриків") теоретик визначав перспективи розвитку національної літератури - в бік поглиблення психологізму, збільшення сугестивності, яскравого вираження творчої індивідуальності митця.

Динаміку літературного розвитку в Україні Франко характеризував як періоди піднесення і застою, виділяючи три "антракти" ("летаргічні сні") в історії нашого письменства XIX ст., зумовлені політичними репресивними заходами царського уряду Росії. Вчений дотримувався думки, що будь-яка доба застою та утисків має в собі зародки нового руху, нових сил, котрі тільки чекають нагоди, щоб розгорнутися та проявити себе. Він писав, що перш ніж розпочнеться справжній рух, повинна виникнути його потреба, мають відбутися зміни у сфері чуття. Мимоволі реакція провокувала бажання нового руху, виявила життєву неспроможність ідей "общерусизму" на українському ґрунті, призвела до отверезіння українців від шуму загальноросійських широких фраз і навернула їх "під рідну стріху" (41,491). Франко констатував: в останніх двадцяти роках XIX ст. українська нація переживала регенераційний процес - від тяжкого духовного і політичного гноблення до нормального життя, він з радістю вітав появу на літературному полі покоління "Молодої України".

Вчений завжди намагався зіставляти еволюцію вітчизняного письменства з європейським літературним поступом. Аналізуючи новочасну українську літературу, зокрема кінця XIX - поч. XX ст., він писав про

“розмивання географічних кордонів” між державами, процеси “універсалізації” в літературі, “величезний зріст комунікації, безмірне розширення літературних горизонтів, спільність ідей і ідеалів в писаннях одної генерації в різних краях, однаковість літературного смаку в певних суспільних верствах різних народностей, панування певних предилекцій і певної літературної моди в цілому цивілізованому світі в даній добі” (31,33). Європейськість асоціюється у Франка з певним типом мислення, з мистецькою прогресивністю, але при цьому він наголошував на творчому підході до засвоєння надбань інших народів. Наслідування, шаблони, літературні “моди”, на його думку, були перешкодою на шляху літературного поступу, нівелювали індивідуальність письменника, сковували його фантазію і творчу волю.

На Європу орієнтувались усі - від псевдокласицистів до модерністів. Річ у тім, наскільки “синхронізованою” та “раціональною” була ця орієнтація. Спроби псевдокласицизму на галицькій ґрунті витворити свої “епоси”, “драми” і т.д., вважав Франко, безнадійно відстали від загальноєвропейських тенденцій літературного розвитку і приченені були на провал, тому він кваліфікував їх як невдалі та шкідливі.

Значно глибші причини несприйняття Франком декадансу. Як слушно зауважила О.Забужко, це було “хай і не вповні сконцентуалізоване, але послідовне відторгнення “антисистеми”, протипоказаної для розросту молодії, ще “непевної себе” української нації”, ота сама відпорність до філософського песимізму, у тому числі і до літературно вираженого, а також “відпорність на асиміляційну роботу ... відки б вона не йшла”⁴. Щодо погляду І.Франка на український модернізм, то тут він протистояв не так конкретним особистостям і їхній манері писати, як їхнім маніфестам і програмам. Недаремно автор розпочинав статтю “З остатніх десятиліть XIX віку” словами про розвиток української літератури, котрий відбувався паралельно з еволюцією мови, вдосконаленням поетичної техніки, збільшенням обсягу інтересів. Найголовнішим, на думку Франка, було те, що розвивався “рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття” (41,471).

Для дослідника художній прогрес лише там, де гармонійно поєднувались соціальне й індивідуальне. Саме “тріумф індивідуалізму” надавав творчості, за його переконанням, великого соціального значення. “Навіть в тих своїх відломах і проявах, що найсистематичніше тікають від усяких соціальних тем, найзавзятіше відхрещуються від зв'язку з суспільністю, найрадикальніше йдуть або силкуються йти врозріз з її утертими виображеннями, з її смаком і віруванням” (30,217), Франко вбачав якщо не зовсім безцільне і бездарне шукання оригінальності, то в усякім разі документи суспільних процесів, симптоми хвороб і духовних переломів.

Протилежними за змістом поняттю європейськості Франко називав провінціалізм, рутенцину. Вони означали світоглядну вузькість, були виразом

⁴ Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. - К., 1993. - С.69.

консервативності, нездатності до саморозвитку, свідчили про відсутність творчої оригінальності.

Франко був далеким від літературного фаталізму. Майбутнє літератури він вбачав у поглибленні її психологізму, у можливостях цілковитого самоздійснення, реалізації творчої індивідуальності письменника. Вчений вірив, що українське письменство займе належне місце в європейському контексті і ширше - у світовій літературі. Саме з цих позицій він аналізував кожне помітне літературне явище, застосовуючи генетичний (історичний) та порівняльний методи дослідження.

Розділ 3

Видозміни функціональних можливостей літератури у процесах її розвитку

Погляд на функціонування літератури, з одного боку, торкається проблем естетики як загальної теорії мистецтва, а з іншого - критики як практичної оцінки літературних творів. У цьому сенсі методологія І.Франка цікава тим, що вона у своїй еволюції віддзеркалює певним чином розвиток теоретичної і критичної думки свого часу (друга пол. XIX - поч. XX ст.), відповідно - характер самоусвідомлення літератури. Видозміни функціональних можливостей літератури теоретик вважав однією з ознак її розвитку, тим більше що в Україні вони мали свої особливості. Ваги набуває Франкова оцінка головних етапів самоусвідомлення письменства в його орієнтації на певного читача, у відповідності до запитів епохи, проблема елітарності та масовості, співвідношення естетичної та соціальної функцій літератури. Важливо визначити підхід дослідника до функціонування спадщини минулого в пізнішій історичній ситуації, що визначає, на його думку, понадчасову функцію письменства.

Функції літератури І.Франко вивчав у кількох аспектах: порівнюючи її з особливостями інших сфер духовності (насамперед науки, моралі, політики, споріднених галузей мистецтва), синхронно та діахронно аналізуючи функціонування літератури та її підсистем.

Проблема функцій письменства цікавила вченого впродовж усієї його літературознавчої діяльності. У ранній, ще студентській розвідці "Поезія і її становисько в наших временах" (1876) він порівняв аристотелівську дефініцію літератури як "наслідування, відображення життя" з сучасним йому трактуванням письменства як "індивідуалізування ідеалу" чи "індивідуалізування мислі". Молодий дослідник на запитання "Що подобається читачеві у творі?" відповідає: співдія краси (естетичний бік), практичної користі і величності, але не виключно один з компонентів. Дещо наївною може видатись спроба узгодити за допомогою категорій "поетична справедливість", "ідеальний світ людини", "іскра божества" суперечність між предметом зображення

літератури і її високою метою - "підносити і ублагороднити" читача. М.Пархоменко схильний вбачати у ранніх публікаціях І.Франка вплив чи перегуки з естетикою Арістотеля ("Поезія і її становисько в наших временах"), В.Белінського ("Літературні письма"), М.Чернишевського ("Література, її завдання і найважливі ціхи")⁵. Дослідники сходяться на тому, що естетичні погляди І.Франка були підпорядковані суспільно-політичним, літературу він трактував як "засіб у боротьбі за майбутнє народу"⁶.

Проблема суспільної активності літератури, її зв'язку з життєвими потребами нації постійно "озвучувалась" у критичних роботах вченого, хоч змінювалось визначення тих способів, якими письменство може впливати на читача. 1878 р. Франко писав про те, що література повинна бути "робітницею на полі людського поступу", а її "поступову тенденцію" бачив в аналізі хиб суспільного устрою (у щоденному житті, в розвитку психологічних пристрастей, нахилів людини) і в намаганні спонукати до усунення цих хиб, впливаючи на розум і переконання чи почуття читачів. Дослідник зробив акцент на суспільно-дієвій (конструктивній) функції літератури. Одночасно він звертав увагу на проблему читача: з одного боку, інтелігенція, для якої головна мета - якнайбільший космополітизм думки і наукової праці, порівняння свого письменства з творами інших літератур, а з іншого боку - маса (народ), яка з ряду причин (незнання іноземних мов, інших літератур) мала значно нижчий рівень сприймання. Не було реципієнта з витонченим смаком, суспільство перебувало у стані стагнації. За таких обставин оперувати тільки естетичними категоріями, а не дидактичними, стверджує І.Фізер, було недоцільно. Таким чином, сам суспільний контекст визначав дидактичну спрямованість творчості митця.

Під впливом панівних ідей XIX ст. - демократизму, свободи людини і народності змінювались погляди письменників і критики на завдання й суспільне значення літератури. Франко проаналізував еволюцію письменства від засобу "естетичного шліфування" (пустої забавки, за його висловом), джерела "поучення" і "уморальнення" читачів до найвищого і найзагальнішого виразу і дзеркала національного життя, "пропагатора великих ідей політичних, суспільних, релігійних" (31,502). Саме в орієнтації на розширення читацької аудиторії відбувалися еволюційні зміни в самій літературі. Із Франкових досліджень історії українського письменства випливало, що змінювались не так соціальна чи естетична функції літератури, як їх співвідношення, розуміння мети літературної творчості, характер самоусвідомлення літератури. З зародженням літературної критики набагато легше стало реконструювати функціонування твору, його зв'язки з читачем. Критика давала уявлення про художні смаки епохи, виражала спільність читацьких інтересів, теоретично осмислювала літературну творчість.

⁵ Пархоменко М.Н. Эстетические взгляды Ивана Франко.- М.,1966.- С.65-87.

⁶ Ромапенчук Б.До проблеми світогляду Івана Франка // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.- Т.184.- Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1968.- С.31-51.- Шерех Ю. Третя стороза.- К.,1993.- С.219.

Еволюцію самоусвідомлення письменства Франко пов'язував з зміною літературних напрямів. Те, що його симпатії були на боці реалізму, не викликає сумніву. Інша річ, що нереалізовані функції одного напрямку частково брав на себе наступний. Дослідивши у трактаті "Із секретів поетичної творчості" (1898) закони складного асоціювання ідей у процесі створення і сприймання літературних творів, автор шукав у розв'язанні цього питання "ключ до розуміння маси індивідуальних прикмет різних поетів, різних шкіл і стилів поетичних" (31,65). Якщо в ранніх працях ("Літературні письма", "Слово про критику" тощо) він віддавав перевагу критиці соціальній, утилітарному трактуванню функцій літератури, то в 90-900-х роках теоретично обґрунтував необхідність естетичної критики, яка б "відкривала способи досягнення естетичного задоволення в душі читача", входила в обсяг психології і послугоувалася її методами. На жаль, у критичній практиці Франко не позбувся соціологізму й ідеологічної заангажованості.

У ставленні до українських модерністів дослідник не дотримувався раніше проголошеної методологічної вимоги "насамперед зрозуміти, а не судити" і вимагав активно реагувати на "шкідливу" моду. Але, напевно, було б несправедливо звинувачувати його народницькому естетично-літературному консерватизмі. На думку Франка, виключно народницькою українська література ніколи не була. Вона функціонувала в усній та писемній формі, які у процесі історичного розвитку наближались і взаємно збагачувались. Наслідком взаємодії двох паралельних літературних традицій була демократизація письменства.

Якщо книжна література давнього періоду орієнтувалась на обраних, освічених читачів (була по суті елітарною), то новітнє письменство розраховувало не тільки на інтелігенцію чи селян, а на українську націю, тобто література ставала загальнонаціональною. А національна література, за концепцією вченого, повинна бути результатом живої потреби нації і задовольняти цю потребу, інакше вона регресує, естетично дрібніє. Не випадково І.Франко доводив шкідливість теорії літератури для "домашнього вжитку" М.Костомарова, не прийняв подібних думок у М.Драгоманова. В цьому контексті висловлена у написаній після трактату "Із секретів поетичної творчості" статті "Леся Українка" (1898) думка, за якою - поезія - "слуга життєвих потреб, слуга того вищого ідейного порядку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі" (31,269), має відповідну мотивацію. Франко виокремив поняття "ідейність" на противагу "тенденційності", котра, за його спостереженнями, не є складником духовної краси та ідейної гармонії.

В 900-х роках Франко по-новому підійшов до проблеми "утилітарності" літератури, зосереджуючи увагу на естетичній функції письменства ("Старе й нове в сучасній українській літературі" (1904), "Принципи і безпринципність" (1903)). Таким чином, змінювалось трактування вченим функцій літератури, що віддзеркалювало певним чином тенденції літературного розвитку його епохи, - від опису і нагромадження фактів

письменство переходило до безпосереднього впливу на "культуру душі" читача, до розширення і уточнення його почуттів і вразливості. На зміну письменнику "обсерватору", "моралісту", "судді", "секретарю суспільства" приходив тип митця - "артиста", художника у високому сенсі цього слова. Функціональні можливості письменства еволюціонували від соціологічного аналізу суспільних питань, прямої авторської тенденційності до високої ідейності завдяки асоціативності мислення, сугестивності творів через поглиблення психологізму та яскраве вираження авторської індивідуальності.

Література, за теоретичною концепцією І.Франка, виконувала естетичну функцію, задовольняючи потреби людського чуття і фантазії, а також функцію суспільну як "знак" духовного розвитку нації, вицвіт і мірило людської цивілізації. Кожна з функцій літератури (гносеологічна, аксіологічна, естетична, етична, соціальна, етнозахисна, політична тощо) на різних етапах розвитку письменства набирала більшої чи меншої ваги, але незмінно існувала у взаємодії з іншими. Понадчасову функцію письменства складали естетичні якості твору і його загальнолюдський зміст (гуманістичний потенціал), поданий у національній формі. У процесі еволюції зростало соціальне значення літератури, що залежало передусім від талановитих творчих індивідуальностей, суголосності письменства з інтересами своєї епохи.

Висновки містять підсумкові твердження дисертації. І.Франко розглядав літературний розвиток у контексті загальнокультурного, історичного буття нації і навіть ширше - людської цивілізації. Постулати культурно-історичної школи та компаративістики лягли в основу Франкового розуміння категорії "літературний розвиток". Його методологія була активно спрямована на дослідження українського літературного процесу та його особливостей. Вихідною у теоретика була теза про одноцільність і неперервність української літературної традиції. У трактуванні джерел літературної еволюції він враховував тісну взаємодію зовнішніх чинників (синхронний та діахронний зрізи міжнародних зв'язків, економічні, політичні, ідеологічні важелі тощо) з внутрішніми рушіями літературного поступу (зв'язки усної та писемної традиції, літературна спадкоємність і новаторство, роль талановитих індивідуальностей і "мод", еволюція художньої самосвідомості письменства). Думка теоретика еволюціонувала в бік дедалі більшого визнання відносної (але не абсолютної) самостійності літературного розвитку. Франко окреслив основні прояви і напрями літературної еволюції, теоретично обґрунтував необхідність їх вивчення в динаміці, взаємозв'язках і змінах. Правильно розроблена літературознавча методологія, за його концепцією, сприяє еволюційним змінам у самій літературі. Методологічні розробки І.Франка, його студії проблем розвитку та функціонування української літератури активізували наукову думку його сучасників і заклали ґрунт майбутніх досліджень (С.Сфремов, М.Грушевський, Б.Лешкий та ін.) з історії українського письменства. З наукової точки зору вони і тепер не втратили своєї ваги, становлячи значний інтерес для сучасного літературознавства.

**Основні положення дисертації
викладені в таких публікаціях:**

1. Іван Франко про історичний розвиток функцій літератури.- К., 1997.- 32с. (2 авт. арк.).
2. Іван Франко: європейськість як орієнтир національного розвитку літератури // Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах.- 1995.- N 10-11.- С.3-6 (0.5 авт.арк.).
3. Літературне покоління у науково-критичному трактуванні І.Франка // Дивослово. - 1997. - N 3.- С.15-18(0.4 авт.арк.).

435615

Луцишин Е.Б. Категория “литературное развитие” в научном толковании Ивана Франко. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06.- теория литературы. Институт литературы им. Т.Г.Шевченко НАН Украины, Киев, 1997г.

В работе исследуется литературоведческая методология И.Франко по проблеме литературного развития. Анализируется теоретическое обоснование ученых категорий “литературное развитие”, “прогресс, регресс в литературе”, “литературное поколение” и др. Под этим углом зрения изучаются ранее исследовавшиеся в отечественном франковедении проблемы (периодизации литературного процесса, национального и межнационального, традиций и новаторства, преемственности в развитии литературы, природы и функций литературы в ее развитии).

Lutsyshyn O.B. Category “development of literature” in the academic interpretation of Ivan Franko. Candidate of science (philology) thesis. Speciality: 10.01.06 - theory of literature. Institute of literature named after Shevchenko T.G., National academy of sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The thesis examines the problem of literature development in the literature methodology of Ivan Franko analyzes theoretical Grounds of academic categories “development of literature, “progress, regression in literature”, “literary Generation”, “literary movement” etc. Studies from this perspective problems that have already been researched in the Ukrainian studies of literature (periodization of literary process, national and inter-ethnic, traditions and innovations, succession in the development of literature, nature and functions of literature in its development)

Ключові слова: методологія, літературний розвиток, прогрес, регрес в літературі, періодизація, літературне покоління, функціональні особливості.

АВ 37.683

Друк офсетний
Формат 60x90 1/16. Зам. №97/4-1
Тираж 100 примірників
Друк ТзОВ «Простір М»